

Мирослава Ткачук

СПІВЗВУЧНІСТЬ ІДЕЙ Я. А. КОМЕНСЬКОГО ТА ПЕРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЩОДО ЗМІСТУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Зумовлена об'єктивними потребами українського суспільства, ідея національного виховання вибудовувалася впродовж усієї української історії через досягнення не лише вітчизняної, але й зарубіжної педагогічної думки. Ретроспективний аналіз історико-педагогічних ідей з питань національного виховання доводить його тривалу історію, у витоків якої – родоначальник педагогіки, «батько педагогічної науки», вчитель вчителів – чеський учений і філософ-гуманіст ХVІІ ст. Я. А. Коменський (1592–1670).

У різні історичні періоди в його багатій різноплановій спадщині українські вчені шукали відповіді на актуальні потреби тогочасної педагогічної науки та практики. Водночас оцінка його доробку залежала від суб'єктивних чинників – ідеологічних, релігійних, культурно-освітніх і політичних.

Педагогічна спадщина Я. А. Коменського була предметом наукового зацікавлення багатьох вітчизняних педагогів. Аналіз коменіологічних праць науковців (В. Гаджеги, Б. Года, Н. Гончарова, Н. Гулана, М. Даденкова, М. Демкова, Б. Єржабкової, Я. Ісаєвича, І. Каїрова, В. Кеміня, Л. Лаптевої, В. Литвинова, В. Лучкевич, М. Левківського, В. Любашенко, Є. Мединського, Б. Мітюрова, Р. Мниха, Т. Пантюк, А. Піскунова, А. Чуми та ін.) виявив, що проблема сприйняття спадщини видатного педагога українськими дослідниками різних історичних періодів знайшла своє висвітлення передусім у контексті вивчення, становлення та розвитку української педагогічної думки.

Мета статті полягає у виявленні співзвучності ідей Я. А. Коменського та представників української педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо змісту національного виховання.

Аналіз вчення Я. А. Коменського засвідчує, що його система виховання повністю відповідає потребам народу і проникнута ідеєю народності. Це випливає з таких вимог стосовно змісту виховання: школа покликана формувати гармонійно розвинену високоморальну людину, якій притаманні такі патріотичні цінності як благополуччя своєї батьківщини, готовність навіть віддати своє

життя за її свободу і незалежність; навчання рідною мовою повинно лежати в основі освіти. Рідна мова у Коменського – основа основ. Саме в школі рідної мови він вбачав один із шляхів піднесення національної самосвідомості народу і розвитку національної культури. У головному своєму творі «Велика дидактика» Я. А. Коменський висуває ідею викладання рідною мовою для всіх народів.

Виховання громадянина і патріота займає провідне місце у педагогічній системі видатного педагога. Коменський вважав, що найголовніша мета школи – стати «майстернею виховання людей...», звідки вийде нове покоління громадян, здатних «служити без кінця вітчизні» [2, с. 404]. В ієрархії завдань виховання вищій щаблі видатний педагог пов'язував з безпосереднім зверненням до внутрішнього світу людини, вихованням її духовності. На кожній віковій ступені ним вводяться етичні та теологічні уявлення і правила, норми поведінки, призначення яких – одухотворити внутрішнє життя учня ціннісним ставленням до людей, до самого себе.

Говорячи про виховання «людяності в людині», вчений у своїх працях «Велика дидактика», «Материнська школа», «Закони добре організованої школи» головну роль надавав формуванню високої моральної свідомості і моральних звичок. Моральне виховання за Коменським містить у собі чотири елементи: 1) виховання гуманізму і демократизму, 2) виховання патріотичних і загальнолюдських почуттів, 3) виховання працелюбства, 4) виховання правдивості, чесності та інших добродієностей [2–4].

У мистецтві розвивати і підвищувати духовність людини він прагнув до формування моральності і благочестя: «Чесноти навчаються, постійно здійснюючи чесне». У такому ключі – людина сама вибудовує свій внутрішній світ – постають «шістнадцять правил мистецтва розвивати моральність» [2, с. 404–409]. У системі цінностей, необхідних гуманній особистості, Коменський спеціально виділив «кардинальні чесноти», виношені в християнській етиці середньовіччя, що витокami йдуть у філософію Платона: мудрість, помірність, мужність, справедливість. Вче-

ний наголошував на необхідності якомога більше турбуватися про вкорінення моральності й істинного благочестя в учнів, та виховання у них: помірності у їжі й питві, у сні і поза сном, у праці і в іграх, у розмові і мовчанні; мужності і самоволодіння, поваги до старших, шанобливості, справедливості, правдивості, старанності, люб'язності, благородства душі, витривалості у праці, працелюбства, благодійності, слухняності, стриманості, терплячості, делікатності, готовності служити старшим, витонченості манер, гідності, скромності – кодексу гуманіста й поборника загальнолюдського братства і мирної праці [2, с. 404–409]. «Хто встигає в науках, але відстає бути доброю натурою, той більше відстає, ніж встигає» – повторює він народну приказку, підкреслюючи необхідність морального виховання. Наголошуючи на необхідності виховання дисциплінованості, Я. А. Коменський зазначав: «Хто ростиме без дисципліни, постаріє без добродійностей» [4, с. 231].

Узагальнюючи коменологічні дослідження в Україні, польський та український вчений, доктор (габілітований) гуманітарних наук у галузі слов'янознавства Р. Мних у статті «Рецепція Яна Амоса Коменського в Україні: підсумки та перспективи дослідження», зупиняється на аналізі основних робіт українських коменіологів другої половини ХХ століття (Б. Мітюрова, Я. Ісаєвича, П. Феденка, В. Шевчука) і визначає чотири хронологічні етапи рецепції творчості Я. А. Коменського в Україні. Перший етап – знайомство українських вчених і педагогів з текстами чеського педагога та його вченням ще за життя самого Коменського у XVII столітті. Другий – знайомство українських педагогів та культурних діячів XVIII століття з латиномовними текстами Коменського. Третім аспектом української коменіани Р. Мних вважає рецепцію педагогічної спадщини відомого педагога в Україні у XIX столітті, коли знайомство з творами Я. А. Коменського могло проходити через посередництво російської мови на Східній Україні та через німецьку і польську мови на Західній Україні. До останнього етапу рецепції спадщини Я. А. Коменського в Україні він відносить видання коментованих перекладів основних творів чеського педагога, без чого неможливе справжнє наукове дослідження [7].

Перші українські переклади педагогічних праць Я. А. Коменського з'являються у другій половині XIX ст. Так, у 1869 р. київський журнал «Недільне читання» (№ 50, 54) опублікував переклад перших трьох розділів роботи Коменського «Материнська школа», де у вступі автор перекладу професор Н. Зайцев відзначав, що твори Коменського «перевершують багато відомих з наступних століть» (Журнал «Недільне читання», Київ, 1869, № 5). У «Працях Київської духовної академії» (1869, січень і лютий) була опублі-

кована робота чеського історика Ф. Палацького «Життя і діяльність Я. А. Коменського» (переклад Н. Задерацького), наприкінці якої був даний перелік усіх творів Коменського.

Імпульсом для подальшої популяризації та наукового вивчення спадщини видатного чеського педагога послужило святкування у 1892 році трьохсоті річниці від дня його народження. У своєму ювілейному виступі керівник «Відділу Коменського» Л. Модзалевський підкреслив, що «твори Коменського можуть послужити міцним фундаментом для нашої сучасної педагогіки», що «нам пора не тільки знати про Коменського, але і знати самого Коменського» [9, с. 6]. Ювілейні публікації (А. Буділович, Н. Бунаков, Ф. Ржига, Л. Модзалевський, П. Каптерев, С. Миропольський, К. Сент-Ілер, Н. Карцев, М. Холодняк) виявляють ступінь зацікавлення науковців педагогічною спадщиною Я. А. Коменського.

Сучасною дослідницею українських коменіологічних студій другої половини XIX – початку ХХ ст. В. Лучкевич виявлено, що перші спроби наукового аналізу педагогічних поглядів Я. А. Коменського з'являються у працях вітчизняних науковців другої половини XIX ст. [6, с. 12]. Західноукраїнські дослідники спадщини видатного чеського педагога згаданого періоду (Р. Заклинський, О. Партицький, Л. Турбацький, В. Францев та ін.), поділяючи ідеї тогочасної європейської гуманістичної педагогіки, що пробудила національно-освітній рух поневолених народів, акцентували увагу на його виховній концепції, в основі якої усвідомлення національної ідентичності, ролі рідної мови у процесі навчання і виховання [6, с. 11]. У дослідженнях наддніпрянських педагогів (В. Григорович, А. Кочубинський, Ф. Ржига, Т. Флоринський, Т. Циглер та ін.) найбільше наголошувалося на вивченні пансофічних ідей Я. А. Коменського, що побудовані на засадах християнської любові, терпимості, усвідомленні власних моральних і суспільних обов'язків [6, с. 11].

XIX століття – 1905 р. – це культурницький, народницький етап розвитку української педагогічної думки (національний історико-етнологічний) (О. В. Сухомлинська). Її ідеологи – представники «Громад», просвітницьких організацій, ставили за мету формування національної ідеї та національної ментальності, розвиток і збереження української культури як окремого, специфічного утворення [11, с. 57]. У цей час виникає сам термін «народність» і стає дуже популярним. У згаданий період розгорнула свою просвітницьку діяльність на ниві становлення національної системи виховання ціла плеяда культурно-громадських діячів, письменників, педагогів: П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Кониський, П. Чубинський, С. Ніс, В. Антонович,

Т. Рильський, П. Житецький, К. Михальчук, Ф. Вовк, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Русов, О. Потебня і багато інших. У боротьбі за національну школу, як провідний соціальний інститут національного виховання, вирішальний вплив справляла суспільно-політична думка, виразниками якої були Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, О. Пчілка, Л. Українка, І. Франко. Вони проголошували у своїх творах ідеї, які були співзвучними з поглядами Я. А. Коменського: наголошували на необхідності навчання рідною мовою, розглядаючи її як літопис життя нації, її долі, характеру, ролі й місця у світі, особливостей національної традиції; як визначальний засіб морального, духовного формування особистості та її національної самосвідомості; як необхідну умову існування самого народу, його освіти, культури, прогресу. Пріоритетними педагогічними цінностями цього періоду розвитку педагогічної думки стали українська (рідна) мова, патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати [11, с. 11].

О. Духнович на сторінках праці «Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских» закликав: «Люби свій народ не тому, що він славний, а тому що він твій. Будь вірним своїй Батьківщині – це твоя колиска. Хто не любить свою Батьківщину, той сирота, без батька, без матері, без усього» [1, с. 86].

Одним із дієвих засобів національного виховання вважав рідну мову О. Кониський, стверджуючи, що материнська мова нерозривно пов'язана із свідомістю народності, це мова внутрішніх думок і спроба замінити її чужою зредує знищення індивідуальності особистості. Народ, який втратив свої етнографічні, релігійні, мовленнєві традиції, звичаї, відмінності, не може повноцінно жити, розвиватися, навчати і виховувати дітей – діти, яких змушують навчатися чужою мовою, втрачають інтерес до світопізнання, перетворюються у «здеморалізованих, темних автоматів» [5, с. 236].

Головне завдання школи І. Нечуй-Левицький убачав у тому, щоб («мабуть, не менш, аніж вивчати грамоти та арифметики») виховати зі своїх учнів чесних людей, корисних суспільству («людові»), які виростили у душі національної гордості, любові до рідного краю і відданості його інтересам, прилучаючись до духовного надбання народу, його звичаїв, традицій, культури, історії. Бо то є «склад і скарбниця, в котрі заховується його духовний і розумовий скарб. Цей скарб передавався в цілі ряди віків і дійшов до нашого часу, не втративши своєї високої ціни і значення» [8, с. 209].

С. Русова, Я. Чепіга, С. Черкасенко, І. Огієнко, В. Дурдуківський, неодноразово висловлю-

вали думки про те, що виховання особистості повинно відповідати особливостям і потребам своєї країни, своєї нації, враховувати психологію, світогляд тієї нації, представником якої вона є, і доводять, що тільки та нація досягає високого рівня в розвитку, яка краще від інших вичерпала у вихованні свої глибоко національні скарби, дала вільний розвиток національній психології.

У статті «Національність і національна школа» Я. Чепіга розтлумачує сутність поняття «національне виховання» як «виховання в душі нації, в душі мови, в її переказах, віруваннях, її звичаях, її історії, її культурі, народній творчості...», про що писали й казали найліпші представники нації, всього, що народ або нація пережили, бачили, чули, виробили, що придбали найцікавішого, найкориснішого у своїм розвитку. Таким чином, мета виховання молодого покоління нації, що ступила на шлях відродження, збігається з метою життя у природному нормальному розвитку нації... У національним вихованні сила й здоров'я нації» [12, с. 24].

В. Родников у статті «Ідея єдиної школи в своїм першій джерелі» (1919), відштовхуючись від ідей Я. Коменського, як «батька європейської педагогіки», «творця єдиної школи», доходить висновку, що в школі потрібно прагнути, щоб розвивалися здібності дитини, вдосконалювалося знання нею мови, «вироблявся характер до всього морального», «бог визнавався щиро» [10, с. 89–92].

Аналіз історико-педагогічних праць вітчизняних дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. свідчить про співзвучність ідей Я. А. Коменського і представників української педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стосовно національної проблеми, національного виховання, його змісту, глибокої спадкоємності народних традицій. Освітнім діячам України були близькі основні ідеї педагогіки Коменського. Вони наголошували на тому, що українці, як і інші народи, повинні мати школу з рідною мовою навчання, побудовану у відповідності з потребами і національними традиціями народу. Національна школа має виховувати дітей в душі національної гордості, у душі любові до свого народу і відданості його інтересам. Вони мріяли про ідеал нової України з гордим, вольним, добрим і просвіченим народом; бачили українців духовними, внутрішньо аристократичними, шляхетними у взаєминах, гармонійними людьми, вірними вивіреному віками кодексу українця.

Подальші наукові пошуки бачимо в осмисленні впливу європейської педагогічної думки на розвиток теорії та практики національного виховання в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Духнович А. В. Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских / А. В. Духнович. – Львов, 1857. – Ч. 1. – 92 с.
2. Коменский Я. А. Великая дидактика // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Коменский Я. А. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.
3. Коменский Я. А. Законы хорошо организованной школы // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Коменский Я. А. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 576 с.
4. Коменский Я. А. Материнская школа // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Коменский Я. А. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.
5. Кониський О. (Одовець Кость). Освіта на Західно-південній Україні / О. Кониський // Зоря. – 1887. – Липень. – Рочн. VIII. – С. 234–236; Серпень. – Рочн. VIII. – С. 259–262.
6. Лучкевич В. В. Коменіана в українській педагогічній історіографії (друга половина XIX – перша половина XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Лучкевич. – Дрогобич, 2009. – 19 с.
7. Мних Р. Рецепція Яна Амоса Коменського в Україні: підсумки та перспективи дослідження / Р. Мних // Ян Амос Коменський і сучасність : Матеріали міжнародного наукового семінару / редактори: Р. Мних, В. Кортгаазе. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 25–34.
8. Нечуй-Левицький І. С. Школа повинна бути національна / І. С. Нечуй-Левицький // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 15. – С. 208–214.
9. Памяти отца современной педагогики Яна Амоса Коменского // По поводу 301-й годовщины его рождения. – Спб., 1893. – С. 6.
10. Родников В. Ідея єдиної школи в своїм першій джерелі / В. Родников // Вільна українська школа. – 1918–1919. – № 8–9. – С. 89–92.
11. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
12. Чепіга Я. Національність і національна школа / Я. Чепіга // Світло. – 1910. – № 1. – С. 24.

REFERENCES

1. Dukhnovych A. V. Narodnaia pedahohyia v polzu uchylyshch y uchytelei selskykh / A. V. Dukhnovych. – Lvov, 1857. – Ch. 1. – 92 s.
2. Komenskyi Ia. A. Velykaia dydaktyka // Yzbrannye pedahohycheskye sochynenyia : v 2 t. / Komenskyi Ia. A. – M. : Pedahohyka, 1982. – T. 1. – 656 s.
3. Komenskyi Ia. A. Zakony khorosho orhanyzovannoi shkoly // Yzbrannye pedahohycheskye sochynenyia : v 2 t. / Komenskyi Ia. A. – M. : Pedahohyka, 1982. – T. 2. – 576 s.
4. Komenskyi Ia. A. Materynskaia shkola // Yzbrannye pedahohycheskye sochynenyia : v 2 t. / Komenskyi Ia. A. – M. : Pedahohyka, 1982. – T. 1. – 656 s.
5. Konyskyi O. (Odovets Kost). Osvita na Zakhidno-pivdennii Ukraini / O. Konyskyi // Zoria. – 1887. – Lypen. – Rochn. VIII. – S. 234–236; Serpen. – Rochn. VIII. – S. 259–262.
6. Luchkevych V. V. Komeniana v ukrainskii pedahohichnii istoriohrafii (druha polovyna KhKh – persha polovyna KhKh st. : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky» / V. V. Luchkevych. – Drohobych, 2009. – 19 s.
7. Mnykh R. Retseptsiia Yana Amosa Komenskoho v Ukraini: pidsumky ta perspektyvy doslidzhenia / R. Mnykh // Yan Amos Komenskyi i suchasnist : Materialy mizhnarodnoho naukovooho seminaru / redaktory: R. Mnykh, V. Korthaaze. – Drohobych : Kolo, 2005. – S. 25–34.
8. Nechui-Levytskyi I. S. Shkola povynna buty natsionalna / I. S. Nechui-Levytskyi // Dni-provi khvyli. – 1911. – № 15. – S. 208–214.
9. Pamiaty ottsa sovremennoi pedahohyky Yana Amosa Komenskoho // Po povodu 301-i hodovshchyny eho rozhdnyia. – Spb., 1893. – S. 6.
10. Rodnykov V. Ideia yedynoi shkoly v svoim pershim dzhereli / V. Rodnykov // Vilna ukrainska shkola. – 1918–1919. – № 8–9. – S. 89–92.
11. Sukhomlynska O. V. Istoryko-pedahohichni protses: novi pidkhody do zahalnykh problem / O. V. Sukhomlynska. – K. : A.P.N., 2003. – 68 s.
12. Chepiha Ia. Natsionalnist i natsionalna shkola / Ia. Chepiha // Svitlo. – 1910. – № 1. – С. 24.